

ESSENCIAL



Noms aràbics de lloc

Carme Barceló

Presentació

Un nom de lloc és un ésser viu que compleix el protocol de nàixer, viure un temps i desaparèixer. Mentre que els topònims vius figuren en repertoris, mapes i localitzadors, els que ja han desaparegut entren a formar part de la Història i sols els recorda qui s'hi interessa per curiositat, n'estudia la història o hi cerca el significat primer d'un altre nom de lloc perdut o encara viu. És un patrimoni cultural la riquesa del qual passa desapercebuda perquè no es veu.

En aquest llibre m'interessen els topònims vius peninsulars, és a dir, d'ací, i els de fora, dels quals n'he inclòs alguns de la Mediterrània. Crec que cal fer-ho per mostrar que Al-Andalus no fou excepció –insòlita– del món islàmic i aràbic medieval (com afirmen els ultraconservadors). Els seus habitants s'arabitzaren i en són peça demostrativa els topònims vius i d'altres que encara existien fins no fa gaire.

La ciència filològica encarregada de l'estudi dels noms de lloc, és a dir, la toponímia, és relativament recent. Els estudis toponímics, però, són escassos perquè requereixen amplis i variats coneixements filològics, domini d'altres ciències (geografia, història, economia), control dels canvis socials del territori o territoris que s'analitzen i poder disposar de moltes formes antigues escrites dels noms.

Com d'altres elements constitutius d'una llengua, els topònims s'estudien amb tècniques i mètodes de les disciplines filològiques entre les quals es troba l'*onomàstica*, que esbrina

l'origen i el significat de topònims i noms de persona (antroponímia), i l'*etimologia*, ciència que fixa l'origen lingüístic dels mots fent servir els resultats dels estudis lexicogràfics i dialectològics, els quals determinen el significat i les accepcions d'un mot qualsevol. Per a aclarir una etimologia, és a dir, l'origen lingüístic i la significació primitiva d'un mot, s'utilitzen els resultats obtinguts en altres ciències que analitzen els canvis lingüístics produïts al llarg del temps i l'evolució diacrònica de les llengües (com ara la *gramàtica històrica* i altres disciplines històriques, tot entenent el mot *història* en un sentit molt ampli). Per tal d'aclarir l'origen dels mots és ben important establir les lleis dels canvis fonètics que afecten els sons d'una llengua des d'un punt de vista cronològic.

Per voluntat didàctica, ací faré descripció dels trets bàsics de la llengua àrab abans d'oferir els topònims agrupats pel seu significat. Al final del llibre hi ha un repertori de tots els citats, que són els que he trobat en fonts i textos àrabs publicats o inèdits, he estudiat i n'estic segura de l'ètim. En l'apartat dels noms anteriors a l'arribada dels musulmans, el lector en trobarà d'altres: en sentit estricte no són àrabs, però en conserven la senya.

Com que mai no he trobat en els estudis romànics cap topònim àrab considerat *hibrid* per dur article o plural romànic (p. ex. l'Alcúdia, la Sénia, Almussafes), tampoc no en parlaré ací perquè, tot i que el mot pot parèixer científic, no convé a una cultura aliena a la nostra i, quasi sempre, mal vista.

L'única obra de conjunt sobre noms àrabis de lloc espanyols (Asín Palacios 1944) dóna els ètims –a més a més de traduïts– només en grafia àrab; és evident que han tingut molta

més difusió aquestes traduccions; sovint inclou noms que, tot i tenir origen àrab (*aldea*, *alqueria*, etc.), són del llenguatge comú en les llengües romàniques. El pitjor és que bona part dels ètims proposats són rebutjables perquè el sentit és absurd ('el petit coriandre'); o perquè són impossibles (*al-'ukāz* □ no pot donar *Alocaz*); o perquè l'autor menyspreà molts testimonis toponímics de les fonts àrabs medievals.

Tampoc Portugal ni Sicília han estat més afortunat. I hom pot dir que els treballs sobre toponímia àrab són escassos, i amb prou feines es trobarà un estudi rigorós. L'*Onomasticon Cataloniae* (*OnCat*), avalat pel prestigi del seu autor, és un útil recull de bona part del corpus toponímic de l'àmbit lingüístic català. Els coneixements i les enquestes de Joan Coromines, però, no avalen la bondat dels ètims àrabs que hi proposa: rebutja tot el que han dit els arabistes, no fa referència a formes documentades en fonts àrabs, menysprea els seus diccionaris generals i desconeix la prosòdia i la morfosintaxi d'aquesta llengua.

He deixat dit (Barceló 1995) que per a estudiar noms de lloc àrabs es requereix dominar la varietat àrab andalusina, la història de les llengües romàniques i llatina, la història sociopolítica i econòmica del lloc i tenir un ampli registre de pronuncies i variants escrites al llarg dels segles. Per la meua experiència és indispensable: *a*) conèixer el lloc; *b*) saber la pronúncia del nom; *c*) tenir-ne testimonis en textos àrabs, romànics o llatins.

El registre de noms que presente compleix tots aquests requisits, llevat d'uns pocs que he inclòs perquè tenen ètim evident.

La meua vocació docent i investigadora pel llegat àrab i la bona acollida del meu llibre sobre la toponímia àrab valen-

ciana (Barceló 1983, esgotat fa anys) m'han animat a escriure aquesta obra, tot esperant que serà útil a qui s'inicia i podrà satisfer curiositats de qui vulga conèixer el significat del nom del seu poble, de paratges típics o de partides rurals del lloc on visca.

I. Toponímia en llengua àrab

La toponímia és, sens dubte, una eina d'ajut a la història, però és una ciència jove. L'estudi científic dels noms de lloc començà al segle XIX, i pel que fa a l'àrab es consideren fonts habituals, a més de repertoris i diccionaris geogràfics com el que coordinà Pascual Madoz, les grafies i citacions d'obres literàries, geogràfiques i cròniques àrabs, a més a més de textos i documents, llibres de repartiment de terres a repobladors cristians i cròniques escrites en llatí o en qualsevol llengua romànica.

1. Àrab i toponímia

L'àrab és una llengua semítica, la qual cosa l'allunya de les romàniques indoeuropees derivades del llatí. Originària de la península Aràbiga, sacralitzada en l'Alcorà (que recull els principis de la religió islàmica), codificada a partir del segle VIII i normativitzada pels gramàtics, es difongué amb l'imperi musulmà, va esdevenir model de llengua i va consolidar la diglòssia entre la varietat culta i literària i l'àrab parlat per la població, de trets més innovadors i evolucionats i mai no codificat (dialectes).

Arran de la conquesta de la Península Ibèrica al segle VIII, es formà l'andalusí, influït per dialectes com els del Iemen i Síria (d'allà hi arribaren els Omeia); també hi influïren els parlars romànics i les llengües i varietats berbers (tot i que la influència d'aquestes fou dèbil i tardana).

L'andalusí tenia subdialectes, d'extensió mal coneguda, usats en tres territoris: oriental (països catalans, Múrcia i Aragó), el més conegut dels quals és el valencià dels segles XIV al XVII; granadí, del qual només es coneix la varietat dels segles XIII al XVI; central i occidental (terres portugueses, castellanès i l'Andalusia atlàntica), dels quals, però, hi ha molt poca informació, llevat de la ciutat de Toledo entre els segles XII i XIV, la varietat de la qual és coneguda pels escrits dels cristians arabitzats que hi vivien. La toponímia àrab d'Al-Andalus que respectà la conquesta cristiana recull part d'aquestes varietats.

El llarg procés repoblador va seguir criteris variats: moltes zones es buidaren, però els nouvinguts van mantenir els noms àràbics; d'altres, ben al contrari, hi conservaren els pobladors musulmans fins que Felip III manà expulsar-los d'Espanya al segle XVII i després s'hi féu una segona repoblació, amb pèrdua de noms que semblaven islàmics.

En els registres de donació de terres els escrivans medievals, que no disposaven d'una norma estàndard, reproduïren els noms àrabs guiats per l'orella. És així com la toponímia àrabiga passà adaptada als sistemes romànics (fonètic, prosòdic i morfosintàctic), igual com la llatina i d'altres llengües més antigues passaren a l'àrab i s'adaptaren a la seua fonètica, prosòdia i morfologia.

La consciència lingüística que permet intuir el sentit d'un mot mal pronunciat o mal escrit no funciona davant el mot d'una llengua aliena; llavors tractem d'assimilar-lo a la nostra morfosintaxi per tal de trobar-hi quelcom conegut; un principi d'analogia que ha anat modificant els noms de lloc fins a un punt que de vegades fa impossible esbrinar-ne l'ètim.

Amb el temps, per raons socioculturals, econòmiques, d'estratègies polítiques o de religió, algunes antigues viles de la conquesta islàmica es despoblaren; d'altres ja havien desaparegut o estaven molt disminuïdes. A prop de llocs antics, els àrabs crearen nous emplaçaments o alçaren nous poblats, conservant en uns casos els noms anteriors o bé imposant als vells espais noms nous en llur llengua.

Quant a la cronologia, no n'hi ha una de certa per a tots i cadascun dels noms de lloc àrabs ni hom en coneix en molts casos el motiu de creació. Tot i això, la toponímia d'una zona determinada ha de relacionar-se amb l'evolució històrica andalusina, tot tenint en compte el poblament que al segle VIII trobaren els àrabs i també la posterior repoblació cristiana, la qual modificà l'estructura islàmica de manera substancial.

Les llengües de la Mediterrània occidental, abans d'implantar-s'hi l'àrab, eren el baix llatí (l'evolució del qual pot donar-se per detinguda en toponímia en el moment de la conquesta islàmica) i les llengües berbers, les quals han funcionat durant segles com a adstrat en terres del nord d'Àfrica. Si hom troba molts treballs sobre topònims andalusins que argumenten a favor d'una continuïtat de població cristiana de parla romànica o a favor d'una forta presència berber, no és només per interès cap a aquelles llengües, sinó per raons ideològiques. Cap d'ambdues tesis no té en compte que la concentració de topònims àrabs significa discontinuïtat: la llengua dels antics pobladors es va perdre i els nous assentaments es van crear, per raons diverses, en època d'arabització.

2. L'àrab dels topònims: principis generals

L'àrab estàndard, del qual el lector trobarà descripció en les gramàtiques, té 12 sons que les llengües de la Romània no tenen, i no en té d'africats, prepalatals, sibilants apicals, /p/, /g/ i /v/. A més de velaritzar-ne alguns, la qual cosa no fan les romàniques, pot geminar-los tots; i tot i que el llatí en geminava molts, gairebé cap de les llengües que se'n deriven no ho fa. L'àrab té tres timbres vocàlics i fa distinció de curtes i llargues; en les romàniques en són més i n'hi ha d'obertes, tancades, accentuades i àtones.

Com que la toponímia es transmet de manera oral, les seues formes també es fan ressò de fets dialectals. Ens interessa, doncs, el dialecte andalusí, del qual només assenyalaré els trets més importants per a l'objecte que ens ocupa.

2.1. Fonologia

A més d'accent, el dialecte andalusí posseïa tres vocals, amb al·lòfons segons l'entorn consonàntic (palatal, labial o velar). Mantinc, però, la vocal llarga de l'estàndard perquè molt sovint, on el normatiu té llarga, l'andalusí hi té accent. Quant als sons consonàntics:

- no realitzava el so oclusiu glotal sord (/ʔ/);
- /t/ es pronunciava /t/ en registres baixos;
- /j/ podia tenir realització sorda i sonora;
- hi havia confusió de /d/ i /d̪/, com també de /z̪/ i /d̪/;
- /t̪/, /z̪/ i /d̪/ havien confluït en /t̪/ en registres baixos;
- alguns registres confonien /s/ i la velaritzada /s̪/;

–tenia sons propis (inexistents en l'estàndard) que s'usaven en noms de lloc, neologismes i préstecs lèxics del baix llatí adoptats en èpoques primerenques.

El procés dit *imāla* pels gramàtics àrabs és una tendència natural a pronunciar /a/ –accentuada o no– com a /e/ (i fins i tot /i/) en entorns on hi ha /i/ i no hi ha cap so velaritzant en contacte. És general en tots els dialectes àrabs i pot ser parcial (/a/ > /e/) o total (/a/ > /i/). Quan la /a/ és seguida d'una altra /ā/ o /a/ o d'una /i/, pot afectar la vocal anterior, fins i tot en entorn velaritzant. Reflecteixen /a/ > /e/ - /i/: *Guadalquivir* (**wād al-kabīr**), Alberic, *Alberite* (**al-barīd**), Benissili (**banī Sālim**), Algímia (**al-jāmi'**), i fins i tot noms d'ètim no àrab: Dénia (**Dāniya**), Lleida (**Lārida**), Llúria (**Lariya**).

Aquest procés no és possible en contacte amb un so velaritzant (t□, d□, s□, z□, h, g, q) o a l'entorn d'aquest ni tampoc /l/ o /r/: **Abū Hālid** (Bufali), **ar-riyād** □□ (el Real), **al-hayt** □ (l'Alfait), **al-hinaq** (l'Alfinac), **az-zināq** (*Azinhaga*). El mateix passa en noms d'ètim llatí o prellatí, com ara: **Qādis** (*Cádiz*); **Xāt** □ **iba** (Xàtiva).

En contacte amb sons labials, bilabials i labiodentals (b, m, w, f) pot haver-hi un procés espontani pel qual /a/ sona /o/ o /u/ (*labialització*). Ha pogut donar-se en àrab o en romànic (**wādī Sawwār** Guadassuar, **al-'aqaba** le(s) Llàcove(s), **az-zāwiya** l'Atzúvia, *La Zubia*, *La Azohía*, *Azóia*) i s'observa en l'adaptació de noms llatins (*vineolu* **al-bunyūl** Bunyol; *gemel·la* **Jumāl·la Jumilla**).

Quan /u/ o /a/ estan en contacte amb nasal o prepalatal (j, x, y) és molt freqüent en els dialectes àrabs el canvi en /i/ (*palatalització*): **al-fajjūn** / **al-fijjūn** els Alfijons; **jabal Jabalam-**

bre / **jibal** *Gibral(tar)*; **al-jazīra** *Alzira, Algecira(s)* / **al-jizīra** *ʿa Gišira*; **al-bunyān** / **al-binyān** *Binyent*. És present en alguna adaptació romànica d'un nom antic arabitzat, com ara *Arbuniel* (**al-Bunyūl**) i *Tagilis* > **Tājila** / **Tājula** (ara *Tijola*).

Per contacte o proximitat amb sons velaritzants o labiodentals s'ha pogut donar, en àrab o en romànic, el canvi de /u/ o /i/ en /a/, com també de /a/ o /i/ en /u/ (*dissimilació*): *Alborache* (**al-biraja**), *Alfafara* (**al-h□ufar**, però el *Fofar*), la *Safor*, *La ZAHora*, *Assafora* (**as□-s□uhur**), les *Alcubles* (**al-qībla**, però *Alquibla*, *Alquibla*).

En ocasions, /a/ en contacte amb sons aspirants i velaritzants (t□, z□, d□, s□, h, g, h□, ' , i de vegades r) pot sonar /o/ o /u/ a l'orella romànica: **al-handaq** *Alfondeguilla* (però *Alfandec*); fins i tot en noms no àrabs, com ara **Tirrālba** *Torralba*.

Hi ha intercalació d'una vocal (*epèntesi*) per prosòdia si a final de mot hi ha dues consonants sense vocal (/CC#/): se n'afegeix una de timbre /a/ per a separar-les; el resultat /CaC#/ és freqüent davant nasal, lateral o vibrant. Així els mots **rah□l**, **qas□r** i **sikr** de l'estàndard, p. ex., esdevenen en andalusí **rah□al** (*rafal*, *ràfol*, *raal*, *arraial*), **qas□ar** (*Alcàsser*, *Alcázar*, *Alcácer*, *u Càssaru*) i **as-sikar** (*Guadasséquies*, ant. *Huadacecar*).

Quant als sons consonàntics, una nasal juntament amb sibilant o dental sorda (st, ns, ns, nz) es converteix en -s- en el romànic i en l'andalusí (*assimilació*); així -nz- passa a -ss-: *Massanassa* (**manzal Nas□ar**) *Benassal* (**Abin Anzāl**), *Almassora* (**al-mans□ūra**); i -t#+z- o -t#+s- a -c-: *Calaceite* (**qal'at Zayd**), *Medinaceli* (**madīnat Sālim**). Castellà i portugués redueixen el grup st/st□ a <s>, <c> o <z>: *Alguazas* (**al-wust□à**), *Cazalla*, *Cacela* (**qast□al·la**); també en mots d'ètim llatí: *Zaragoza* (**Caesar Augusta**)

Saraqust□a *Almonacid*, Almonesir (**al-munastīr**, però *Almonaster*, *Almoſter* i *Al Monastir*). El valencià reduí el grup en Cocentina (**Qust□ant□āniya**, però *Constantina*); i en el dilecte granadí -xt- es representa <ch>: *Monachil* (**munaxtāl**, de *monasterium*).

L'andalusí redueix a /s/ el grup /h□s□/: *Fazali* (**fah□s□ ‘Alī**), l'Alfàs (**al-fah□s□**). Andalusí o romànic pogueren fer <ch> el grup -jx- (assimilació): *Almáchar* (**al-majxar**); altres vegades va ser la proximitat d'aquests sons de pronúncia semblant la que hi va motivar el canvi per una altra de dissemblant (dissimilació): *Almedijar*, Almedíxer (**al-majāxir**).

De dos sons idèntics en proximitat era freqüent eliminar-ne un (haplologia): *Abū Bakr* > *Būkar* > Bòquer, *Búcar*; també en l'aplec /-al + al-/: el Rafalatar (**rah□al al-‘at□t□ār**), Massamardà (**manzal al-mard□à**).

Els dialectes àrabs i romànics poden dissimular líquides en proximitat, com esdevé en el valencià Oliva (*Awriba*, nom de tribu *Awraba*). Hi ha casos de metàtesi, val a dir canvi de lloc de líquides, fet que ha pogut donar-se en andalusí o en romànic, com ara *Generalife* (**jannat al-‘arīf**).

2.2. Morfologia nominal

Quant a la morfologia, per raons òbvies només interessa la nominal, perquè preposicions, conjuncions, verbs o altres parts de la gramàtica no formen topònims. Quant al gènere, els mots femenins usen el sufix {-a}, que serveix també per a formar el nom d'unitat a partir del nom col·lectiu. Com que el morfema coincideix amb l'heretat del llatí, els noms resten del mateix gènere en romànic.